

Demografske prilike u Hrvatskoj početkom 1990-ih godina

DRAŽEN ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Republika Hrvatska

U ovome su prilogu, na temelju relevantne statističko-demografske dokumentacije, prikazani osnovni, opći i globalni demografski procesi u Hrvatskoj početkom 1990-ih godina. Istaknuta je pojava i jačanje depopulacijskih procesa u kretanju broja stanovnika, prirodnoj dinamici i migracijama te demografskog starenja u oblikovanju dobno-spolnog sastava stanovništva. Demografski ratni gubici u Domovinskom ratu samo su ubrzali i osnažili procese ukupne i prirodne depopulacije, kao i polarizacije u prostornoj strukturi naseljenosti. Uzajamnim djelovanjem niza destabilizacijskih odrednica kretanja i razvoja stanovništva, Hrvatska se početkom 1990-ih godina našla na pragu duboke demografske krize, koja je u sljedećem desetljeću poprimila obilježja posvemašnjega demografskog sloma, s brojnim dugoročnim i negativnim implikacijama na demografski, društveni, gospodarski i nacionalni razvoj i napredak hrvatske države.

ključne riječi: Hrvatska, stanovništvo, depopulacija, demografski gubici.

Uvod

Razmatranju i objašnjenju suvremenih političko-povijesnih i društvenih događaja s početka 1990-ih godina u Hrvatskoj i njezinom susjedstvu treba prići s različitih motrišta i aspekata, ne gubeći pritom nikako iz vida činjenicu da je riječ o kompleksnim te uzajamno (kauzalno) prožetim procesima. Demografsko motrište zauzima važno, a u nekim odrednicama i ključno polazište u vrednovanju uzročno-posljedičnih determinanti društvenih, političkih, vojnih, humanitarnih i drugih događaja i odnosa na hrvatskom državnom prostoru početkom 1990-ih godina i tijekom njih. Štoviše, drži se da su demografski ratni gubici tijekom Domovinskog rata, središnjeg događaja nedavne hrvatske prošlosti, prevladavajući čimbenici sadašnjih i budućih demografskih kretanja u Hrvatskoj, a time i ukupnog razvitka hrvatske države i hrvatskoga društva.¹

¹ Detaljnije vidjeti u: Dražen ŽIVIĆ, «Demografski okvir i gubici tijekom Domovinskog rata i poraća 1991.-2001.», u: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zdenko RADELIĆ (et. al.), Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2006., 420-483.

U tom je kontekstu važno s kakvim je demografskim stanjem (procesima, odnosima i strukturama) Hrvatska ušla u procese političkih, društvenih, ekonomskih i nacionalnih promjena krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina te s kakvim je demografskim potencijalima (resursima) izašla iz razdoblja političko-teritorijalnog osamostaljenja i ratnog vremena izazvanog srbijanskom oružanom agresijom (1991.-1995./1998.).

Demografski «sлом» Hrvatske (1991.-2001./2005.)

Prema podacima službene hrvatske statistike, bilo da je riječ o rezultati-
ma popisa stanovništva ili vitalnoj statistici, nedvojbeno se izvodi zaključak da je Hrvatska u dubokoj demografskoj krizi, odnosno, da se nalazi na pragu demografskog sloma. Za ilustraciju navedene tvrdnje iznesimo tek nekoliko osnovnih pokazatelja suvremenih demografskih kretanja u Hrvatskoj.

Prema službenim, ali nepotpunim podacima² hrvatske vitalne statistike,³ u Hrvatskoj je od 1991. do 2005. godine ukupno živorođeno 669.066 djece, ukupno su umrle 772.423 osobe, pa je ukupna prirodna promjena bila negativna te iznosila –103.357 stanovnika.⁴ To znači da je u proteklih četrnaest ratnih i poratnih godina u Hrvatskoj «prirodnim» putem izgubljen grad veličine Osijeka. Dakle, u Hrvatskoj je već gotovo desetljeće i pol na demografskoj «sceni» prisutna *prirodna depopulacija*, kao opći i globalni depopulacijski demografski proces, s dubokim korijenima i dalekosežnim nepovoljnim posljedicama na kretanja i razvoj stanovništva Hrvatske.

Posljednji popis stanovništva u Hrvatskoj (a prvi u samostalnoj državi) održan je 2001. godine. U odnosu na prethodni popis (1991.) i bez obzira na određene metodološke probleme koji postoje pri usporedbi njihovih rezultata,⁵

² Prema: *Vitalna statistika Republike Hrvatske*, DZSRH, Zagreb.

³ Necjelovitost podataka hrvatske vitalne statistike od 1991. godine naovamo, uvjetovana je, prije svega, činjenicom da tijekom ratnoga razdoblja (1991.-1995./1998.) za bivša okupirana područja Hrvatske još uvijek ne raspolažemo brojem živorođene djece i umrlih osoba stanovništva koje je tada živjelo na tim područjima, jer nam matične knjige rođenih i umrlih, ako su uopće uredno i vođene, i dalje nisu dostupne. Za bivša okupirana područja postoje samo vitalni podatci za prognozu stanovništva, dakle, ono koje je bilo protjerano iz svojih domova, a privremeni je smještaj našlo na slobodnim područjima države. Osim toga, ekshumirani i identificirani iz masovnih i pojedinačnih grobnica nakon oslobođenja zemlje (vojnog u «Bljesku» i «Oluji» i političkog u procesu mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja) uvršteni su u ukupan mortalitet Hrvatske, ali nisu razvrstani po godinama.

⁴ Prikazani podatci su navedeni prema koncepciji rezidencijalnog (prisutnog) stanovništva, metodološkom kriteriju prema kojemu se od 1998. godine prikupljaju i obrađuju podatci o broju živorođene djece i umrlih osoba. To znači da se podatci o veličini nataliteta i mortaliteta odnose samo na vitalne događaje ostvarene u Hrvatskoj (u «zemlji») i ne uključuju živorođene i umrle u inozemstvu.

⁵ Ne ulazeći detaljnije u problematiku (ne)usporedivosti rezultata popisa stanovništva, dovoljno je tek naznačiti da je popis stanovništva iz 2001. godine obavljen po međunarodnoj popisnoj metodologiji prema kojoj, jednostavno rečeno, u ukupan broj stanovnika naselja popisa ulaze: sve osobe koje u tom naselju imaju prebivalište i koje je popisivač zatekao u trenutku

u Hrvatskoj se jasno indicira *ukupna depopulacija*, tj. međupopisni pad broja stanovnika, kao drugi globalni demografski depopulacijski proces, koji zbog svojih agregatnih karakteristika zorno pokazuje da je Hrvatska ne samo u dubokoj demografskoj krizi, nego da je prisutan i «slom» većine dinamičkih i strukturnih odrednica i sastavnica kretanja i razvoja stanovništva.⁶

S obzirom na promijenjenu popisnu metodologiju, kretanje broja stanovnika u Hrvatskoj između 1991. i 2001. godine možemo iskazati (najmanje) na tri načina: kao pad ukupnoga stalnog stanovništva⁷ (-346.805 ili -7,25%), kao pad rezidencijalnog (prisutnog/»de facto») stanovništva⁸ (-298.835 ili -6,64%) te kao pad stalnog («de iure») stanovništva⁹ (-292.216 ili -6,11%). Drugim riječima, apsolutno smanjenje stanovništva indicira se u rasponu od 290.000 do 350.000 osoba te između 6,1% i 7,3%.

Treći globalni depopulacijski proces, koji postaje sve značajnijim činiteljem demografske regresije u Hrvatskoj u posljednjih nekoliko desetljeća, a osobito je osnažen u posljednjem međupopisnom razdoblju (1991.-2001.) jest starenje ili senilizacija stanovništva.¹⁰ Ono se precizno indicira usporedbom osnovnih pokazatelja starosne strukture stanovništva – koeficijentom mladosti (pad s 26,2 na 23,7), koeficijentom starosti (porast sa 17,5 na 21,5) te indeksom starenja (porast sa 66,7 na 90,7). Jednostavno rečeno, broj i udjel stanovništva mlađeg od 19 godina života (mlado stanovništvo) gotovo je izjednačen s brojem i udjelom stanovništva starijim od 60 godina života (staračko stanovništvo). Zbog svojih dalekosežnih učinaka (*efekt naraštajnog pomaka*), proces demografskog starenja se uzima ključnim destabilizacijskim čimbenikom budućih dinamično-strukturnih kretanja u stanovništvu Hrvatske. Stoga je u formiranju piramide starosti prisutna snažna inverzija, a prema tipu dobnog sastava Hrvatsku karakterizira *duboka starost*.

popisa, sve osobe koje u tom naselju imaju prebivalište, a iz njega su odsutne do godinu dana te sve osobe koje u tom naselju nemaju prebivalište ali u njemu žive godinu dana i dulje. Riječ je, dakle, o metodologiji popisa koja se temelji na «de facto» kriterij (ili kriterij prisutnog stanovništva) za utvrđivanje broja stanovnika na nekom području. Prijašnji popisi stanovništva nakon Drugoga svjetskog rata (1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991.) obavljani su na temelju «de iure» kriterija, pri kojemu se ukupnim stanovništvu nekoga naselja smatraju sve osobe koje u tom naselju imaju prebivalište bez obzira na to jesu li se u njemu nalazile u kritičnom trenutku popisa ili nisu. Više o razlikama u metodologiji popisa 2001. u odnosu na ranije popisne godine vidjeti u: Jakov GELO, «Kretanje broja rezidencijalnoga (boravećeg) stanovništva Hrvatske u 20. stoljeću», *Društvena istraživanja*, god. 13, br. 4-5 (72-73), 2004.

⁶ Usp. Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, «Sastavnice demografske bilance Hrvatske prema popisu stanovništva 2001. godine», u: *Hrvatski identitet u Europskoj uniji*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Glas Koncila, Zagreb 2003.

⁷ Riječ je o službenom broju stanovnika prema tada važećoj metodologiji za popis 1991. i 2001. godine, što znači da je za 1991. godinu uzeta brojka od 4.478.265, a za 2001. godinu brojka od 4.437.460 stanovnika.

⁸ Prisutnog je stanovništva 1991. godine u Hrvatskoj bilo 4.499.049, a rezidencijalnog stanovništva 2001. godine 4.200.214 stanovnika.

⁹ Komparirano je stanovništvo prema popisnoj metodologiji primijenjenoj 1991. godine, što znači da je za tu godinu uzeta brojka od 4.784.265 stanovnika, a za 2001. godinu brojka od 4.492.049 stanovnika.

¹⁰ Detaljnije vidjeti u: Dražen ŽIVIĆ, «Demografske odrednice i posljedice starenja stanovništva Hrvatske», *Revija za socijalnu politiku*, god. 10, br. 3-4, 2003.

Prirodna i ukupna depopulacija, praćeni i poticani demografskim starenjem i nastavkom iseljavanja (emigracijska depopulacija), čine vrlo nepovoljan demografski okvir daljnjoj populacijskoj dinamici u Hrvatskoj jer će oni zbog *efekta naraštajnog pomaka* generirati nove poremećaje u demoreprodukciji i piramidi starosti te daljnjem kretanju broja stanovnika.¹¹

Depopulacija je, dakle, dominantan suvremeni demografski proces u Hrvatskoj.¹² Međutim, ona ima duboke, brojne i međusobno povezane uzroke, tako da o njoj govorimo kao dugoročnom procesu. Demografski ratni gubitci u Domovinskom ratu, premda su bitno globalno pojačali i regionalno probudili depopulacijske trendove u kretanju i razvoju stanovništva Hrvatske, niti izdaleka nisu jedini činitelji prirodne i ukupne depopulacije te starenja stanovništva.

Korijeni demografske krize u Hrvatskoj

Iz niza demografskih i drugih istraživanja je više nego razvidno da se stanovništvo Hrvatske unatrag sto i pedeset godina razvijalo pod pretežnim utjecajem različitih destabilizacijskih čimbenika, od kojih neke možemo ubrojiti u skupinu «unutarnjih» (demografskih), a neke u skupinu «vanjskih» (društveno-gospodarskih, političkih, geografskih, psiholoških i drugih) činitelja demografskog razvoja. Sadašnje demografsko stanje u Hrvatskoj odraz je prošlih (dugoročnih) demografskih tendencija, ali i trenutnih (kratkoročnih) pojava.¹³

Među važnije remetilačke odrednice kretanja i razvoja stanovništva Hrvatske od sredine 19. stoljeća do početka 21. stoljeća treba ubrojiti:

- demografske ratne gubitke povezane s Prvim i Drugim svjetskim ratom te Domovinskim ratom;
- dugotrajnu, kontinuiranu i brojnu političku i ekonomsku emigraciju;
- epidemiju kolere s kraja 19. i pandemiju španjolske gripe s početka 20. stoljeća;
- dugotrajan denatalitetni koncept u reprodukciji (*bijela kuga*), napose u ravničarskim i agrarno-ruralnim krajevima Hrvatske;

¹¹ U proteklih su nekoliko godina demografi iz Populacijskoga odjela UN-a, kao i pojedini hrvatski demografi (J. Gelo, A. Akrap, I. Nejašmić, S. Mrđen, R. Mišetić, M. Grizelj, I. Čipin), samostalno ili u koautorstvu, izradili nekoliko projekcija stanovništva Hrvatske do sredine ovoga stoljeća. Bez obzira na metodološke razlike koje postoje među pojedinim projekcijama, prije svega s obzirom na različit početni broj stanovnika u projekcijama te različite hipoteze o kretanju fertiliteta i migracije, zajednička im je zaključna ocjena – ukupna će se depopulacija u Hrvatskoj (regionalna razina) i Hrvatske (ukupno) do 2051. godine nastaviti gotovo nesmanjenim tempom, a daljnje starenje stanovništva pritom intenzivirati.

¹² Prema I. Nejašmiću «depopulacija je oblik općeg kretanja stanovništva pod kojim, u užem smislu, razumijevamo smanjenje broja stanovnika, a u širem, dugotrajnije smanjivanje broja stanovnika koje implicira poremećaje u strukturi i prirodnoj dinamici stanovništva nekog naselja ili područja» (Ivica NEJAŠMIĆ, *Depopulacija u Hrvatskoj – korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 1991., 19.).

¹³ Alica, WERTHEIMER-BALETIĆ, «Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj», u: *Nacionalni program demografskog razvitka*, Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb 1997.

- ubrzanu i nedovoljno organiziranu (kontroliranu) industrijalizaciju, deagrarizaciju, deruralizaciju i urbanizaciju, koji su doveli, među ostalim, do naglašene urbano-ruralne i ekonomske polarizacije hrvatskoga teritorija («ruralni egzodus»);
- pojavu reproduksijske (od 1958.) i generacijske depopulacije (1968.), kao inicijalne evolutivne depopulacijske procese u Hrvatskoj koji su unatrag četrdesetak godina generirali opadajuću reprodukciju stanovništva u Hrvatskoj, a time ubrzali demografsko starenje;
- procese društvene modernizacije (sekularizacija, individualizacija i drugo), s posebnim naglaskom na promjene uloge i funkcije braka i obitelji i njihova ukupnoga položaja u modernome hrvatskom društvu;
- manjak sustavne, cjelovite, dugoročne i poticajne populacijske politike u sve tri varijante (pronatalitetnoj, imigracijskoj i redistributivnoj).¹⁴

Hrvatska na pragu prirodne i ukupne depopulacije

Zahvaljujući uzajamnom djelovanju navedenih čimbenika, Hrvatska se na početku 1990-ih godina, u vremenu krupnih društveno-političkih događaja i promjena, našla na svojevrsnoj demografskoj prijelomnici – na pragu prirodne i ukupne depopulacije. To znači da dugogodišnji procesi i strukture u stanovništvu Hrvatske, napose na regionalnoj razini, nisu činili povoljan demografski okvir predstojećim društveno-političkim, vojnim i ekonomskim događajima. S druge, pak, strane navedeno znači i to da i posljedice rata (posebno u domeni ljudskih stradanja) nikako nisu mogle pogodovati stabilizaciji i prije rata narušenih demografskih prilika te da su došle kao «sol na otvorenu demografsku ranu»,¹⁵ čiji će nepovoljni učinci još dugo brazditu populacijskom slikom Hrvatske.

Promatrajući razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata, tj. od prvoga poslijeratnog popisa stanovništva iz 1948. godine do posljednjega prije osamostaljenja i Domovinskog rata iz 1991. godine, uočavamo pozitivno, ali sve sporije

¹⁴ Detaljnije vidjeti u: Anđelko AKRAP, «Saldo migracija Republike Hrvatske 1971.-1981. i 1981.-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji», u: *Migracije u Hrvatskoj – regionalni pristup*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 1998.; Ivan CRKVENČIĆ, Stjepan ŠTERC, «The population of Croatia», *GeoJournal*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht; Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske, 1. knjiga, Globus, Posebna izdanja, Zagreb 1987.; Stjepan ŠTERC, «Opća demografska slika Republike Hrvatske», u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb 1991.; Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, «Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj», *Encyclopedia moderna*, god. XIII, br. 2 (38), 1992.; ISTA, «Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj», n. dj.; ISTA, «Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj», *Društvena istraživanja*, god. 13, br. 4-5 (72-73), 2004.

¹⁵ Ivo NEJAŠMIĆ, Roko MIŠETIĆ, «Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: projekcija 2001.-2031.», *Društvena istraživanja*, god. 13, br. 4-5 (72-73), 2004.

međupopisno kretanje broja stanovnika.¹⁶ Opći trend porasta broja stanovnika u tom je razdoblju nejednolik i vremenski neujednačen. Stopa prosječnoga godišnjega demografskog rasta iz razdoblja 1948.-1953. godine od 0,83% smanjena je na 0,40% u razdoblju 1981.-1991. godine. Još je izraženije smanjenje stope porasta stanovništva zabilježeno za stanovništvo u «zemlji» (prisutno stanovništvo). Ona je s 0,83% (1948.-1953.) smanjena na samo 0,25% prosječno godišnje (1981.-1991.). Drugim riječima, između 1981. i 1991. godine, godišnje je broj stanovnika Hrvatske prosječno rastao za samo 18.280 stanovnika (kada je u pitanju ukupno stalno stanovništvo), odnosno za 10.791 stanovnika (kada je u pitanju prisutno ili «de facto» stanovništvo). Uzroke slabljenja demografske dinamike treba, prije svega, tražiti u sve nižem natalitetu i prirodnom prirastu te ponovnom jačanju emigracijske komponente u ukupnom kretanju stanovništva, što na posredan način potvrđuje i izračun migracijske bilance za razdoblje 1971.-1991. godine.

TABLICA 1. Kretanje broja stanovnika Hrvatske 1948.-1991. godine prema koncepciji ukupnog stalnog i rezidencijalnog (prisutnog) stanovništva

Godina	Uk.br.stan.	Verižni indeks	Pros. god.pr.	Stan. u "zemlji"	Verižni indeks	Pros. god.pr.
1948.	3.779.858	-	-	3779858	-	-
1953.	3.936.022	104,1	0,83	3936022	104,1	0,83
1961.	4.159.696	105,7	0,71	4159696	105,7	0,71
1971.	4.426.221	106,4	0,64	4169707	100,2	0,02
1981.	4.601.469	104,0	0,40	4391139	105,3	0,53
1991.	4.784.265	104,0	0,40	4499049	102,5	0,25

IZVOR: Mirko, KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.*, Djela JAZU, Knjiga 54, Zagreb, 1979.; Popis stanovništva 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982.; Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

Prirodno kretanje, kao druga dinamična sastavnica ukupnog kretanja stanovništva Hrvatske, tijekom većeg dijela prošloga stoljeća pokazuje oscilatorne karakteristike, što znači da je razina nataliteta i mortaliteta umnogome ovisila i o «vanjskim» odrednicama, napose svjetskim ratnim sukobima.¹⁷ Međutim, opći je trend prirodne dinamike prepoznatljiv bez obzira na manja ili veća godišnja kolebanja (osobito u vrijeme ratova i poslijeratnih kompenzacijskih razdoblja). On nedvojbeno upozorava na tendenciju sve bržeg smanjivanja nataliteta te puno blažeg porasta mortaliteta, posebno nakon Drugoga svjetskog rata.

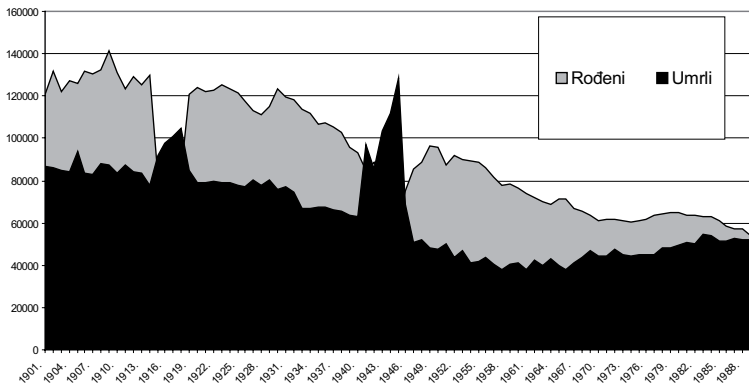
¹⁶ Usp. Anđelko AKRAP, «Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor», *Revija za socijalnu politiku*, god. 2, br. 1, 1995.

¹⁷ Podatci o broju živorođene djece i umrlih osoba u Hrvatskoj od 1901. do 1990. godine preuzeti su iz studije: Jakov GELO, Anđelko AKRAP, Ivan ČIPIN, *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (bilanca 20. stoljeća)*, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb 2005.

Apsolutne vrijednosti nataliteta bile su najviše prije Prvog svjetskog rata i tijekom kompenzacijskog razdoblja nakon njega. Drugi, sekundarni maksimum nataliteta zabilježen je krajem 1940-ih i početkom 1950-ih godina, u vrijeme kompenzacijskog razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata. Nakon toga, natalitet u Hrvatskoj se gotovo strmoglavo ruši, osim sredine 1970-ih godina kada su se u fertilnom razdoblju života nalazili nešto brojniji naraštaji (žena prije svega) rođeni upravo u kompenzacijskom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata.¹⁸ Od početka 1980-ih godina broj živorođene djece u Hrvatskoj se (ponovno) kontinuirano smanjuje. Na temelju podataka vitalne statistike može se zaključiti da je Hrvatska već krajem 1960-ih godina postala nisko-natalitetno područje.¹⁹

Tek nekoliko podataka ilustracije radi: 1901. godine u Hrvatskoj je rođeno 120.768 djece, 1950. godine 95.560 djece, a 1990. godine 53.869 djece. To znači da je u prvih pedeset godina natalitet smanjen za 20,9%, a u sljedećih četrdeset godina za novih 43,6%. Ukupno je između 1901. i 1990. godine broj živorođene djece u Hrvatskoj više nego prepolovljen (-55,4%).²⁰ Ovo smanjenje nataliteta utjecalo je, dakako, na sve nižu razinu prirodnoga prirasta, na sve skromnije stope demografskog rasta, ali i na pojavu i ubrzanje demografskog starenja, jer je sve manji broj djece značio istodobno i sve manji obujam mladog stanovništva te sve manji priljev stanovništva u reprodukcijski najvitalniju dob života (između 20. i 30. godine). Time su još sredinom prošloga stoljeća, zapravo, udareni temelji prirodnoj i ukupnoj depopulaciji u Hrvatskoj koju imamo danas.

Graf 1. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske 1901.-1990. godine

¹⁸ Usp. S. ŠTERC, «Opća demografska slika Republike Hrvatske».

¹⁹ Detaljnije vidjeti u: Ivica NEJAŠMIĆ, «Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka», *Geografski glasnik*, br. 48, 1986.

²⁰ S obzirom na kretanje (dugoročno gledajući zapravo pad) nataliteta u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata možemo razlikovati pet razdoblja: kompenzacijsko razdoblje (1946.-1954.), razdoblje izrazitog snižavanja nataliteta (1955.-1970.), razdoblje usporenog snižavanja nataliteta (1970.-1980.), razdoblje novog izrazitog snižavanja nataliteta (1980.-1990.) te razdoblje prirodne depopulacije (od 1991.). Detaljnije vidjeti u: A. WERTHEIMER-BALETIĆ, «Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj».

Druga komponenta prirodnoga kretanja stanovništva je mortalitet (smrtnost). Uz dva maksimuma tijekom Prvoga svjetskog rata i, posebno, Drugoga svjetskog rata, smrtnost stanovništva u Hrvatskoj do početka 1970-ih godina ipak pokazuje trend pada. Razlozi za to su prilično jasni, a većemo ih, ponajprije, uz relativno mali udjel staračkih kontingenata te uz značajno poboljšanje općih životnih prilika, napose podizanje zdravstveno-higijenskih standarda i razine (kvalitete) medicinske zaštite, što rezultira i produljenjem prosječnog trajanja života. Međutim, kada početkom i osobito sredinom 1970-ih godina u starije dobne skupine počnu ulaziti brojniji naraštaji rođeni u kompenzacijskom razdoblju nakon Prvoga svjetskog rata, mortalitet počinje rasti, što govori o intenziviranju procesa demografskog starenja. Bez obzira na produljenje prosječnog trajanja života, statistički gledano, veći broj starih osoba s većim rizikom smrti znači ujedno i veću smrtnost stanovništva. Zbog porasta specifičnog mortaliteta staračkih kontingenata raste ubrzo i opći mortalitet ukupnog stanovništva. Tako je broj umrlih u Hrvatskoj iz 1901. godine (86.750) smanjen do 1950. godine (47.292) za 45,5%, da bi do 1990. godine (51.752) bio povećan za 9,4%.

Diferencirano kretanje nataliteta i mortaliteta moralo se odraziti i na dinamiku prirodnoga prirasta, prije svega na njegovu sve izraženiju redukciju nakon Drugoga svjetskog rata, a osobito nakon 1980. godine. U vrijeme svjetskih ratnih sukoba prirodni prirast je, dakako, bio negativan, što je posljedica visokoga ratnog mortaliteta i niske razine nataliteta (*depresirani natalitet*). Naime, u nesigurnim je općim okolnostima, a ratove svakako ubrajamo među važnije destabilizacijske činitelje demografskog razvoja, razina rodnošći vrlo niska, čemu, među ostalim, pridonose: ratna nesigurnost, strah, odvojenost od obitelji, pad nupcijaliteta i slično. Međutim, prije Prvoga svjetskog rata, u međuratnom razdoblju te u prva tri desetljeća nakon Drugoga svjetskog rata, prirodna je promjena u Hrvatskoj bila pozitivna i dugo je vremena, štoviše, činila najvažniju dinamičku sastavnicu ukupnog kretanja stanovništva. To više jer su to i razdoblja vrlo brojne emigracije. Riječ je o godinama kada se stanovništvo Hrvatske nalazilo u ranoj i centralnoj podetapi demografske tranzicije, koju su karakterizirale relativno visoke stope nataliteta, a sve niže stope mortaliteta.²¹ No, kada Hrvatska u drugoj polovici 1970-ih godina izlazi iz kasne podetape demografske tranzicije i početkom 1980-ih godina ulazi u posttranzicijsko razdoblje razvoja svojega stanovništva, prirodno se kretanje ubrzano približava nultim a uskoro i negativnim vrijednostima.²² Dok je 1901. godine prirodni prirast u Hrvatskoj iznosio 34.018 stanovnika, 1950. godine 48.268 stanovnika,

²¹ Prema osnovnim polazištima teorije demografske tranzicije proizlazi da «proces demografske tranzicije implicira prijelaz s razine visokoga fertiliteta i mortaliteta uvjetovanog dominantno biološkim odrednicama u ruralno-agrarnim uvjetima života i rada na nizak fertilitet i mortalitet uvjetovan pretežno društvenim čimbenicima (gospodarskim, sociopsihološkim, političkim i drugim) u urbano-industrijskim uvjetima života i rada». A. WERTHEIMER-BALETIĆ, «Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj», 636.

²² Detaljnije vidjeti u: Mladen FRIGANOVIĆ, «Teorijski okvir i empirijski pristup demografskom razvoju i problemima SR Hrvatske 1971.-1981.», *Radovi*, br. 17-18, 1982./83.

1990. godine iznosio je samo 2.117 osoba i činio je, dakle, samo 6,2% prirodnoga prirasta s početka 20. stoljeća. Drugim riječima, Hrvatska se početkom 1990-ih godina našla na pragu prirodne depopulacije, koja je uslijedila, kao što ćemo kasnije vidjeti, već 1991. godine, i od tada traje kontinuirano sve do danas. Proces demografske tranzicije u Hrvatskoj je tekao puno brže nego u drugim, danas razvijenim europskim zemljama, premda se ona nalazi na bitno nižem stupnju ekonomske razvijenosti od njih.²³ Ta različitost u brzini demografske tranzicije s jedne strane i razini gospodarske razvijenosti s druge strane, jedan je od temeljnih činitelja društveno-ekonomskih i demografskih teškoća u kojima se Hrvatska našla početkom 1990-ih godina, a koje su - zahvaljujući ljudskim stradanjima i materijalnim razaranjima tijekom Domovinskog rata - još više povećane i u prostorno-regionalnom smislu produbljene.

TABLICA 2. Radna tablica za izračun (procjenu) migracijske bilance stanovništva Hrvatske 1971.-1991. godine prema koncepciji rezidencijalnog (prisutnog) stanovništva

Međupopisno razdoblje	Promjena broja stan.		Prirodna promjena		Migracijska bilanca	
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
1971.-1981.	221.432	5,3	162.743	3,9	58.689	1,4
1981.-1991.	107.910	2,5	75.443	1,7	32.467	0,7
1971.-1991.	329.342	7,9	238.186	5,7	91.156	2,2

IZVOR: Vitalna statistika Republike Hrvatske, DZSRH, Zagreb; tablica 1.

Hrvatska je u migracijskom smislu «otvoreno» područje, što znači da je prostorna pokretljivost stanovništva (imigracija i emigracija) uvijek igrala značajnu ulogu u demografskom razvoju.²⁴ Neki će autori reći da je zbog velike emigracije, osobito u zapadno-europske i prekomorske zemlje, Hrvatska zapravo «Irska jugoistočne i središnje Europe».²⁵ To je posljedica specifičnoga geografskog položaja Hrvatske i, s tim povezano, jače izloženosti Hrvatske tijekom bližu ili dalju prošlost različitim povijesno-političkim silnicama, društveno-gospodarskim procesima i administrativno-teritorijalnim promjenama. Bilo je tijekom hrvatske povijesti razdoblja kada su na demografsku sliku više utjecala iseljavanja, ali i razdoblja kada je imigracijska komponenta bitno determinirala demografsku dinamiku i strukture.

²³ Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, «Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj».

²⁴ Opširnije vidjeti u: A. WERTHEIMER-BALETIĆ, «Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj».

²⁵ Usp. I. CRKVENČIĆ, S. ŠTERC, «The population of Croatia».

Nakon Drugoga svjetskog rata, a osobito od 1960-ih godina, emigracijska sastavnica prostorne pokretljivosti stanovništva počinje sve više dominirati u ukupnom kretanju stanovništva Hrvatske. Dva su razloga tome. Prvi, od početka 1960-ih godina «otvorene» su granice bivše Jugoslavije što je otvorilo brojne iseljeničke smjerove, napose prema zapadno-europskim državama i što je u stručnoj literaturi i široj javnosti poznato kao *odlazak na privremeni rad u inozemstvo*. Drugi, tijekom druge polovice prošloga stoljeća Hrvatska je uglavnom imala negativnu migracijsku bilancu s drugim republikama bivše Jugoslavije.

Slabljenje useljeničkih i jačanje iseljeničkih migracijskih tijekova, u posljednja dva međupopisna razdoblja prije stjecanja državne neovisnosti i Domovinskog rata, pokazuje i migracijska bilanca. Naime, u tom je razdoblju obujam pozitivne migracijske bilance za stanovništvo u «zemlji» smanjen za 44,7%. Međutim, unatoč tom smanjenju, njezino relativno značenje u ukupnom porastu broja stanovnika je povećano, jer je u istom razdoblju došlo do izrazite redukcije prirodnoga prirasta. Dok je između 1971. i 1981. godine prirodno kretanje stanovništva činilo 73,5%, a pozitivna migracijska bilanca 26,5% demografskog rasta, u razdoblju 1981.-1991. godine odnos tih komponenti ukupnog kretanja stanovništva bio je 69,9% nasuprot 30,1%.

Hrvatski demograf I. Nejašmić je u jednoj od svojih studija procijenio da je od sredine 19. stoljeća do 1981. godine iz Hrvatske iselilo oko 1.150.000, a u nju doselilo (s područja izvan tadašnje Jugoslavije) oko 300.000 stanovnika, pa je u tom razdoblju migracijska bilanca bila negativna za približno 850.000 osoba.²⁶ Od navedenog ukupnoga broja iseljenih, Nejašmić je procijenio da je do početka Drugoga svjetskog rata u prekomorske zemlje iselilo 450.000 osoba, između dva svjetska rata u europske zemlje oko 25.000 osoba, povezano sa završetkom Prvoga svjetskog rata 100.000 osoba, s okončanjem Drugoga svjetskog rata oko 250.000 osoba te u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (1948.-1981.) još približno 325.000 stanovnika Hrvatske, od kojih je većina privremenu emigraciju pretvorila u trajno iseljenje. Navedenim brojkama, prema rezultatima popisa stanovništva, trebamo priključiti i približno 75.000 emigranata iseljenih između 1981. i 1991. godine. Sa stajališta uravnoteženog i pozitivnog demografskog razvoja, posebno je bilo zabrinjavajuće to da je četvrtina ukupnoga broja iseljenih, prema Nejašmićevu istraživanju, iz Hrvatske otišla 1960-ih i 1970-ih godina, što znači da još uvijek baštinimo odgođeni (posredan) učinak te emigracije. Naime, emigracija zbog svojih selektivnih značajki prema dobi i spolu utječe na razvoj krnjih (malobrojnijih) naraštaja u dobno-spolnoj slici naseljenosti, što – među ostalim – inducira teškoće u demoreprodukciji. Drugim riječima, za Hrvatsku je iseljavanje bilo krajnji erodirajući čimbenik dobno-spolnog sastava, a time i ključni činitelj pojave, produbljena i prostornog širenja prirodne i ukupne depopulacije te demografskog starenja.²⁷

²⁶ Ivica NEJAŠMIĆ, «Iseljavanje iz Hrvatske – brojčani aspekt stoljetnog procesa», u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb 1991.

²⁷ Usp. A. AKRAP, «Saldo migracija Republike Hrvatske 1971.-1981. i 1981.-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji».

Zaključimo, Hrvatska se krajem 1980-ih godina nalazila u prijelomnim godinama svojega demografskog razvoja, jer su svi tadašnji relevantni dinamični i strukturni populacijski procesi, kao što je pokazano, već bili na pragu depopulacije. Trebao je samo rat da malo «pogurne» i ubrza ionako nepovoljna demografska kretanja i Hrvatsku uvrsti u red onih zemalja koje između dva popisa bilježe pad broja stanovnika te u duljem vremenskom intervalu imaju veći broj umrlih osoba od živorođene djece.

Demografske značajke ratom ugroženih područja Hrvatske

Prije nego što se ukratko osvrnemo na veličinu i strukturu demografskih ratnih gubitaka Hrvatske u Domovinskom ratu, potrebno je sažeto prikazati demografsku sliku onih područja države koja su bila zahvaćena ratom i u kojima su ratne posljedice (ne samo demografske) bile najteže.

Analiza osnovnih pokazatelja demografskih gubitaka i posljedica srbijske oružane agresije na Hrvatsku nedvojbeno pokazuje da je cijeli teritorij države, u demografskom smislu, bio zahvaćen ratom i ratnim posljedicama. Nema ni jedne hrvatske županije, a vjerojatno, niti jedne općine ili grada u kojima nisu zabilježene neke od kategorija demografskih gubitaka, napose onih najtežih koji se odnose na ratni mortalitet, tj. na gubitke života (vojnika i civila) u ratu. Međutim, pojedina su hrvatska područja ipak imala značajno veće demografske ratne gubitke te su posljedice rata u njima više došle do izražaja, što se, dakako, značajno odrazilo na njihovu trenutnu demografsku sliku. Riječ je uglavnom o onim hrvatskim krajevima koji su, zbog etničkoga sastava stanovništva (većina Srba), predstavljali svojevrsne jezgre pobune (dijelovi zapadne Slavonije, Banovine, Korduna, Like, sjeverno-dalmatinskog zaleđa), kao i onim predjelima koji su zbog specifičnoga geografskog smještaja i strateškog značenja bili na prvom i najjačem ratnom udaru (primjerice, hrvatsko Podunavlje).

Jedna od mogućih prostorno-regionalnih diferencijacija hrvatskoga teritorija s obzirom na zahvaćenost ratnim aktivnostima (operacijama, razaranjima i stradanjima) polazi od stupnja okupiranosti na temelju bivšega općinskog upravno-teritorijalno ustroja Republike Hrvatske, koji je vrijedio do početka 1993. godine. Na osnovi toga metodološkog polazišta možemo, ne ulazeći detaljnije u tu problematiku, naznačiti da je na vrhuncu srbijske agresije (dakle, do kraja 1991. godine) okupirano bilo 15 bivših hrvatskih općina, koje su se prostirale na 10.042 km² (17,8% kopnene površine Hrvatske) i u kojima je, prema popisu iz 1991. godine, živjelo 388.032 stanovnika (8,1% stanovništva Hrvatske).²⁸ Opća relativna gustoća naseljenosti od 38,6 st./km² pokazuje da je

²⁸ To su bile bivše općine: Beli Manastir, Benkovac, Donji Lapac, Dvor, Glina, Gračac, Knin, Hrvatska Kostajnica, Obrovac, Petrinja, Slunj, Titova Korenica, Vojnić, Vrginmost i Vukovar. Doduše, manji dijelovi bivših općina Benkovac i Beli Manastir ostali su pod kontrolom hrvatskih oružanih snaga, no i one su uključene u skupinu potpuno okupiranih općina jer su srpske snage kontrolirale više od 80% njihova teritorija, a i hrvatsko je stanovništvo gotovo u cijelosti bilo protjerano iz njih.

riječ o ispodprosječno napućenom području Hrvatske.²⁹ Drugu skupinu čine djelomično okupirane bivše općine, dakle one u kojima dobar dio teritorija nije zauzela JNA i srpske paravojne postrojbe. Riječ je, također, o 15 bivših općina, s ukupnom površinom od 13.980 km² (24,7% površine Hrvatske) i 961.973 stanovnika (20,1% stanovništva Hrvatske).³⁰ Gustoća naseljenosti od 68,8 st./km² također upozorava na ispodprosječnu napućenost. Djelomično su bile okupirane još četiri bivše općine Hrvatske, ali su one bile oslobođene do konca 1991., tj. 1992. godine, pa su u njima ratne operacije prestale prije nego u ostalim hrvatskim područjima, te ih je u kontekstu demografskih posljedica rata moguće posebno razmatrati. Te su se bivše općine prostirale na 2.805 km² (5,0% površine Hrvatske) i imale su 1991. godine 146.944 stanovnika (3,1% ukupnog stanovništva Hrvatske).³¹ I ove je bivše općine karakterizirala ispodprosječna gustoća naseljenosti (52,4 st./km²) u odnosu na hrvatski prosjek. Dakle, ukupno uzevši, ratom je bilo zahvaćeno približno 27 tisuća četvornih kilometara, tj. nešto manje od polovice (47%) kopnene površine Hrvatske, na kojoj je neposredno prije rata živjelo milijun i pol stanovnika ili nešto manje od trećine ukupnog stanovništva Hrvatske.

TABLICA 3. Kretanje ukupnoga broja stanovnika u ratom zahvaćenim područjima Hrvatske u razdoblju 1948.-1991. godine

Godine	Okupirane općine	Djelomično okup. općine	Oslobođene općine	Ukupno
1948.	402.938	768.047	144.953	1.315.938
1953.	413.423	810.227	151.990	1.375.640
1961.	427.115	869.741	151.429	1.448.285
1971.	419.316	922.113	146.879	1.488.308
1981.	396.810	933.311	145.335	1.475.456
1991.	388.032	961.973	146.944	1.496.949
1991./1948.	96,3	125,2	101,4	113,8
1991./1981.	97,8	103,1	101,1	101,5

IZVOR: kao tablica 1.

U sklopu administrativno uokvirenog teritorija Hrvatske nalazila su se područja/naselja koja su u ratu bila potpuno okupirana i kao takva ostala tijekom cijeloga rata, tj. do njihova oslobođenja tijekom nekoliko vojno-redarstvenih operacija, napose u svibnju (*Bljesak*) i kolovozu (*Oluja*) 1995. godine, kao i tijekom mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja u razdoblju od siječanja 1996. do siječnja 1998. godine. Tako su se početkom 1992. godine, u vrijeme

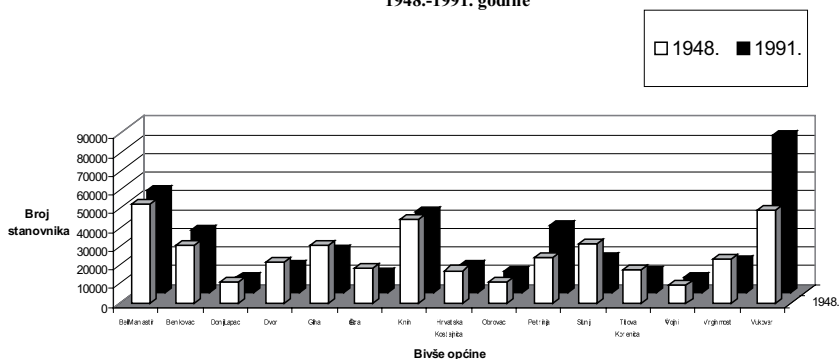
²⁹ Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine, opća relativna prosječna gustoća naseljenost Hrvatske iznosila je 84,6 st./km².

³⁰ To su bile bivše općine: Drniš, Duga Resa, Gospić, Karlovac, Nova Gradiška, Novska, Ogulin, Osijek, Otočac, Pakrac, Sinj, Sisak, Šibenik, Vinkovci i Zadar.

³¹ To su bile bivše općine: Daruvar, Dubrovnik, Grubišno Polje i Slatina.

potpisivanja *Sarajevskog primirja*, pod okupacijom i vlašću srpskih vojnih i političkih struktura u Republici Srpskoj Krajini, nalazila 1.072 naselja ili gotovo petina svih naselja u Republici Hrvatskoj. Tih nešto više od tisuću naselja prostiralo se na približno 15.000 km², tj. na oko 26,5% teritorija Hrvatske.³² U njima je, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, živjelo ukupno 549.128 stanovnika, koji su činili 11,5% ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske, odnosno, približno 37% stanovništva koje je živjelo na svim ratom zahvaćenim hrvatskim područjima.

Graf 2. Promjena ukupnoga broja stanovnika potpuno okupiranih bivših općina Hrvatske 1948.-1991. godine

Grupirajući bivša okupirana naselja i prijeratno stanovništvo u njima prema tradicionalnim hrvatskim geografskim regijama, uočava se nejednolika prostorna distribucija. Prema broju okupiranih naselja dominiraju Banovina, Kordun i Dalmacija, koje su zajedno «dale» dvije trećine svih bivših okupiranih naselja. Prema broju prijeratnog stanovništva, daleko ispred svih se izdvajaju hrvatsko Podunavlje i Dalmacija. U bivšim okupiranim naseljima u ove dvije hrvatske regije živjelo je 60,7% ukupnog stanovništva svih okupiranih naselja u Hrvatskoj. Populacijska «masa» u bivšim okupiranim naseljima hrvatskoga Podunavlja iznosila je 1.573, u okupiranim naseljima zapadne Slavonije 357, Banovine 371, Korduna 243, Like 271, te u bivšim okupiranim naseljima Dalmacije 584 stanovnika.³³ Ovako različita koncentracija naseljenosti nesumnjivo upozorava na veliku diferencijaciju u prijeratnoj prostornoj slici naseljenosti, osobito u demografskoj dinamici. Područja s malom populacijskom «masom» u naseljima i ispodprosječnom gustoćom naseljenosti više su izložena depopulacijskim procesima i u «normalnim» uvjetima kretanja i razvoja stanovništva. A ako su takva područja, posebno u kratkom vremenu, izložena intenzivnom djelovanju remetilačkih čimbenika (primjerice, ratova), onda se stanovništvo u njima razvija u posve neregularnim uvjetima.

³² Prema: Stjepan ŠTERC, Nenad, POKOS, «Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske», *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3 (4-5), 1993.

³³ Populacijska «masa» označava prosječan broj stanovnika po naselju u promatranom prostoru.

TABLICA 4. Ukupan broj stanovnika bivših okupiranih naselja Hrvatske 1991. godine prema tradicionalnim regijama

Regije	Stanovnika	% stan.RH	% st.ok. naselja	Broj naselja	% okup. naselja
Hrvatsko Podunavlje	193.513	4,0	35,2	123	11,5
Zapadna Slavonija	20.699	0,4	3,8	58	5,4
Banovina	91.017	1,9	16,6	245	22,9
Kordun	55.274	1,2	10,1	227	21,1
Lika	48.515	1,0	8,9	179	16,7
Dalmacija	140.110	2,9	25,5	240	22,4
Ukupno	549.128	11,5	100	1072	100

IZVOR: Stjepan, ŠTERC; Nenad, POKOS, «Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske», Društvena istraživanja, god. 2, br. 2-3 (4-5), 1993.

Već je naglašeno da su temeljna demografska kretanja u Hrvatskoj i prije njezina osamostaljenja i Domovinskog rata, početkom 1990-ih godina, bila u odmakloj evolutivnoj fazi razvoja ukupne i prirodne depopulacije kao globalnih depopulacijskih procesa. Štoviše, prostorno-regionalna slika naseljenosti pokazivala je i prije popisa stanovništva iz 1991. godine vrlo nepovoljne karakteristike, posebno kada je u pitanju kretanje broja stanovnika, dinamika nataliteta i mortaliteta te dobno-spolna slika naseljenosti. Rat je sa svojim demografskim, društvenim, gospodarskim i socio-psihološkim posljedicama zahvatio krajeve Hrvatske bitno različitih obilježja naseljenosti. Pojedini su predjeli već desetljećima bili zahvaćeni čak i ukupnom depopulacijom, negativnim migracijskim obilježjima, kao i dugogodišnjim depopulacijskim karakteristikama u biodinamici (primjerice, dijelovi zapadne Slavonije, Banovine, Korduna, Like), dok su u drugim krajevima demografski procesi još uvijek imali nešto povoljnije značajke, premda je i u njima demografska regresija već bila na pragu (primjerice, hrvatsko Podunavlje).³⁴

Različitost demografske dinamike, sa složenim i dubokim korijenima, između pojedinih ratom zahvaćenih područja Hrvatske, zorno se uočava usporedbom kretanja ukupnoga broja stanovnika nakon Drugoga svjetskog rata s obzirom na bivše općine i stupanj njihove okupiranosti. U tom se kontekstu naglašeno izdvajaju bivše potpuno okupirane općine, koje su, između 1981. i 1991. godine, imale pad broja stanovnika od 2,2%, a ukupnu su depopulacije zabilježile i u odnosu na 1948. godinu (-3,7%). Razlozi tome su prilično razvidni. Naime, osim bivših općina Beli Manastir, Petrinja, Vukovar te, donekle, bivše općine Benkovac, riječ je o prostorima koji su već dulje vrijeme obilježeni ruralnim egzodusom, denatalitetom i demografskom regresijom. Bitno nepovoljnija prirodna osnova, dugogodišnja ekonomska stagnacija pa i naza-

³⁴ Detaljnije vidjeti u: A. AKRAP, «Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor».

dovanje, nedostatak većega urbanog središta koje bi zadržalo stanovništvo i potaknulo razvoj, stalna emigracija – samo su neki čimbenici demografskog praznjenja tih područja. Demografski su gubitci u Domovinskom ratu došli kao «točka na i» daljnjem populacijskom osiromašenju tih područja. U tom kontekstu treba promišljati i realne mogućnosti njihova poslijeratnoga demografskog oporavka.

Osvrt na demografske gubitke u Domovinskom ratu

Dosadašnja istraživanja demografskih gubitaka u Domovinskom ratu i njihovih posljedica na daljnji razvoj stanovništva i društveno-gospodarska kretanja, pokazala su, unatoč brojnim metodološkim i drugim teškoćama, da se ukupni demografski ratni gubitci mogu procijeniti na približno 453.500 stanovnika, od kojih se 4,85% odnosi na ratni mortalitet, 2,25% na gubitke nataliteta te 92,6% na migracijske gubitke kao posljedicu rata.³⁵ Riječ je, uistinu, o visokim demografskim ratnim gubitcima čiju konačnu brojčanu verifikaciju možda nikada nećemo doznati. Bez obzira na to što su gubitci života u ratu uvijek najteža ratna posljedica (a odnijeli su približno 0,5% ukupnog stanovništva Hrvatske iz popisa 1991. godine), s demografskog su stajališta vrlo veliki migracijski gubitci zapravo ključni «ratni» činitelji ukupne depopulacije u Hrvatskoj između 1991. i 2001. godine. U približno 420.000 iseljenih «krije» se oko 230.000 izbjeglih Srba u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini (stanje u vrijeme popisa u Hrvatskoj, u proljeće 2001. godine) i oko 190.000 emigranata u zapadno-europske i prekomorske zemlje, u kojih je gotovo nemoguće razlučiti ratne od neratnih uzroka iseljavanja.³⁶

TABLICA 5. Bilančna tablica ukupnih demografskih ratnih gubitaka Hrvatske u Domovinskom ratu (generalizirana varijanta)

Kategorije gubitaka	Apsolutni pokazatelj	%	%
Izravni demografski gubitci (ratni mortalitet)	22000	4,85	-
Migracijski gubitci kao posljedica rata	420000	92,6	-
Ukupni stvarni demografski gubitci	444000	-	97,45
Čisti demografski gubitci	9500	2,55	2,55
Ukupni demografski ratni gubitci	453500	100	100

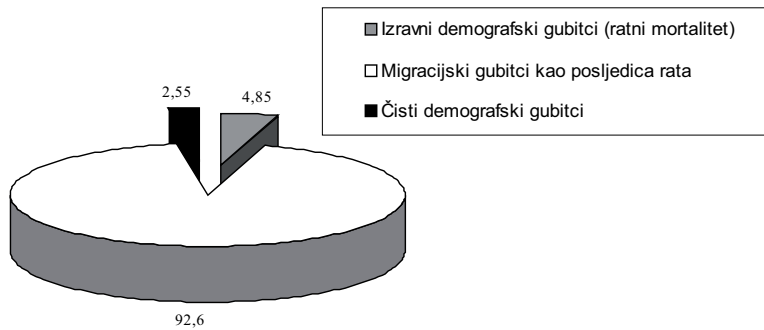
IZVOR: Dražen, ŽIVIĆ; Nenad, POKOS, «Demografski gubitci tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.-2001.)», Društvena istraživanja, god. 13, br. 4-5 (72-73), 2004.

³⁵ O metodologiji, izvorima podataka i teškoćama u istraživanju demografskih ratnih gubitaka Hrvatske u Domovinskom ratu detaljnije vidjeti u: Dražen ŽIVIĆ, Nenad POKOS, «Demografski gubitci tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.-2001.)», *Društvena istraživanja*, god. 13, br. 4-5 (72-73), 2004.

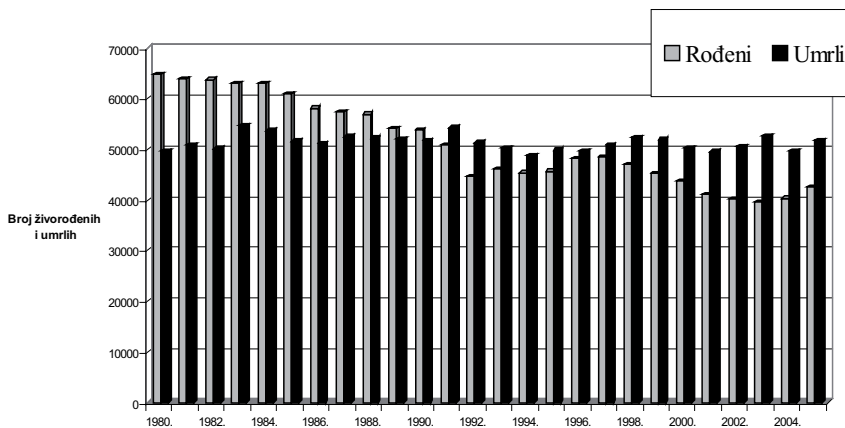
³⁶ Usp. D. ŽIVIĆ, N. POKOS, «Demografski gubitci tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.-2001.)».

Među brojnim, dugoročnim demografskim posljedicama Domovinskog rata, izdvojimo tek dva, sa stajališta ukupnoga demografskog razvoja, najvažnija izravna učinka rata. Riječ je o pojavi prirodne i ukupne depopulacije te njihovoj sve izraženijoj prostornoj raširenosti. Stotinjak tisuća više umrlih osoba od živorođene djece upozorava na duboke poremećaje u biološkoj obnovi, koji će u sljedećim desetljećima brazditi još većim reproduktivnim problemima. Već sada je, zahvaljujući višedesetljetnom trendu smanjivanja nataliteta, primjetan manjak osoba u fertilnoj dobi života (posebno kada su u pitanju žene). On će nepovratno djelovati na nastavak prirodne depopulacije, jer se smanjuje broj onih koji mogu sudjelovati u reprodukciji (a u uvjetima kada se totalna stopa fertiliteta već godinama kreće oko 1,4; dakle, ispod minimuma barem za jednostavno obnavljanje naraštaja), a povećava broj onih s većim rizikom smrti (demografsko starenje) što će nužno blago povećavati stope mortaliteta.

Graf 3. Struktura (%) ukupnih demografskih ratnih gubitaka Hrvatske u Domovinskom ratu

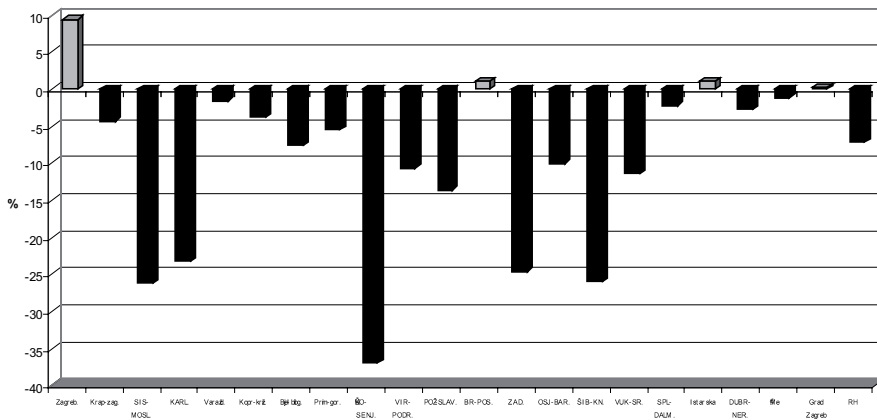

Graf 4. Kretanje broja živorođenih i umrlih u Hrvatskoj u razdoblju 1980.-2005. godine

Treba naglasiti da je u ratnom razdoblju na prirodnu depopulaciju, uz relativno visok ratni mortalitet, znakovito utjecao i *depresirani natalitet*, odnosno činjenica da je zbog ratne nesigurnosti zabilježeno smanjenje nupcijaliteta (sklapanja brakova) te da se manji broj već sklopljenih brakova odlučio na reprodukciju. Za razliku od svjetskih ratova, nakon Domovinskog rata nije uslijedilo poslijeratno kompenzacijsko razdoblje povećanog rađanja (*baby boom* razdoblje), pa nije niti došlo do oporavka nataliteta i usporavanja prirodne depopulacije. Razlog tome treba tražiti u činjenici da je ratnu nesigurnost zamijenila ekonomska kriza, pojačana socijalnom nestabilnošću i nastavkom iseljavanja, uz pomoć kojega su se i dalje iz Hrvatske odlijevali vitalni naraštaji za reprodukciju. Ne treba zanemariti i negativan utjecaj činjenice da Hrvatska niti nakon završetka rata nije provodila cjelovitu i dugoročnu poticajnu populacijsku politiku, premda je još 1996. godine Hrvatski sabor usvojio *Nacionalni program demografskog razvitka*.³⁷

Graf 5. Stopa međupopisne promjene ukupnoga broja stanovnika hrvatskih županija 1991.-2001. godine

Ovisno o tome koji metodološki kriterij usporedbe broja stanovnika primijenimo, nema nikakve sumnje da je Hrvatska postala zemljom s naglašenom ukupnom depopulacijom svojega stanovništva te da se ona kreće u rasponu od -6,1% do -7,3%. Ono što još više zabrinjava jest da je ukupna depopulacija prisutna u većini hrvatskih županija (17 od 21, uključujući i Grad Zagreb), a u nekima je i puno veća u odnosu na hrvatski prosjek. Pad broja stanovnika osobito je naglašen u onim hrvatskim županijama koje su bile zahvaćene ratnim događajima, u kojima je bilo okupiranih naselja te koje su i prije rata, uglavnom, imale regresivne demografske procese. Ova se tvrdnja osobito odnosi na Ličko-senjsku, Sisačko-moslavačku, Karlovačku, Šibensko-kininsku, Zadarsku i Vukovarsko-srijemsku županiju.

³⁷ *Nacionalni program demografskog razvitka*, Republika Hrvatska, Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb 1997.

Zaključimo, ukupna depopulacija stanovništva Hrvatske, utvrđena popisima iz 1991. i 2001. godine, izravna je posljedica:

- naslijeđenih destabilizacijskih odrednica i sastavnica demografskog razvoja;
- prirodne depopulacije koja se prvi put nakon Drugoga svjetskog rata pojavila 1991. godine i zadržala do danas;
- negativne migracijske bilance tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja, koja je ponajviše determinirana prisilnim i drugim ratom izazvanim migracijama stanovništva.

SUMMARY

DEMOGRAPHIC CONDITIONS IN CROATIA IN THE EARLY 1990S

In this contribution, on the basis of relevant statistical-demographic documentation, the author presents the basic, general and universal demographic processes in Croatia at the beginning of the 1990s. He focuses on the emergence and growth of depopulation trends in terms of population size, natural growth, migration and the aging of the population, taking into account age-gender characteristics of the population as well. The demographic losses incurred during the Homeland War only sped up and strengthened the overall process of natural depopulation, as well as the regional polarization in the structure of settlement. Due to the reciprocal effect of a number of destabilizing determinants in the movement and development of population, in the early 1990s Croatia found itself on the threshold of a severe demographic crisis. In the following decade, ever greater proportions of serious demographic loss implied a number of long term and negative implications for demographic, social, economic and national development and progress of the Croatian state.

Key words: Croatia, Population, Depopulation, Demographic losses